

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ՀԵՐԱՅԻ ՏՈՒՐՅԱԿ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԸ
ԵՎ ՉԱՐԳԼՕՄԱԿ ՀԵՌԱԿԱՐՄԵՐԸ
ARMENIAN STUDIES TODAY
AND DEVELOPMENT
PERSPECTIVES

Միջազգային համաժողով
Երևան, 15-20 սեպտեմբերի, 2003 թ.
International Congress
Yerevan, September 15-20, 2003

Ձեկուցումների ժողովածու
Collection of papers

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽԱՉՄԵՐՈՒԿՈՒՄ

Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան
Լոս Անջելես, ԱՄՆ

Հիմնախնդիրը

1980-ականների ներհայաստանյան խնդրումները, Ղարաբաղյան շարժումը և Հայաստանի՝ Խորհրդային Միությունից օրինականորեն անջատվելու մտադրության հռչակումը զուգորդվեցին բերկրաթմբիկային լավատեսությամբ: Այնուհետև, 1991-ին Հայաստանի անկախ Հանրապետության վերահաստատումը նշանակալի փոփոխություններ ազդարարեց և միաժամանակ նոր հեռանկարներ բացեց համաշխարհային հայագիտության զարգացման համար: Սառը պատերազմը կարծես թե ավարտվել էր և ակնկալվում էր, որ հայագիտությանն առնչվող հին կառուցվածքն ու քննադատությունը ևս կենթարկվեն արմատական փոփոխությունների: Մարքսիստական մոտեցումները և Խորհրդային կենտրոնական իշխանությունների կողմից սահմանափակված հայոց պատմության ու մշակույթի արժևորումը կարելի էր լայնորեն վերանայել՝ անկաշկանդ հետազոտման և արտահայտման նոր մթնոլորտում: Միաժամանակ՝ Արևմուտքում հայագիտությունը կշահեր, եթե ազատվեր Խորհրդային կրթությանը կաղապարելուց և ներգրավվեր Հայաստանի և մյուս գործընկերների ու հաստատությունների հետ գիտական փոխանակության մեջ:

Սրանք էին ակնկալիքները: Հարցն այն է, թե արդյո՞ք այդ ակնկալիքներն իրականացան հայոց վերականգնված անկախության առաջին տասնամյակում: Իհարկե, ինչ որ առումով իրականացան: Հայաստանի Հանրապետությունում կյանքի կոչվող դեռևս փոքրաքանակ հրատարակությունների բովանդակությունն ու մոտեցումները ցույց են տալիս, որ նշանակալի փոփոխություններ են տեղի ունեցել թե՛ ձևի և թե՛ բովանդակության մեջ: Ծավալվեցին նախկինում տաբու համարվող կամ մանրագնի վերահսկվող թեմաների համարձակ քննարկումներ, թեև Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական վատթարացող պայմանները կարող էին խլացնել այդօրինակ հարցերի վերաբերյալ հասարակական հետաքրքրությունն ու խանդավառությունը: Սակայն, Հայաստանի և արտերկրի հայագետների փոխհարաբերություններում նկատվեցին նաև անհանգստացնող երևույթներ, որոնցից գլխավորը դոգմատիզմի և անհանդուրժողականության նորացված միտումն էր:

Խորհրդային վարչակարգի վերջին տարիներին Հայաստանում այս երևույթները նկատելիորեն նվազել էին: Նորարարությունը ոչ միայն հանդուրժվում, այլև խրախուսվում էր: Բնական, հասարակական և հումանիտար գիտություններին հրատարակություններում, Հայկական Սովետական հանրագիտարանի էջերում և այլուր տեղ գտան նախկինում արգելված անուններ ու թեմաներ: Իմ բնագավառում, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության նշանակությունը վերագնահատվում

էր, դեկավարության անունն ու պատիվը՝ վերականգնվում: Նույնը կարելի է ասել ողջ Հայկական հարցի և արդի հայոց պատմության վերաբերյալ: Անվանի գիտնականներ, ինչպիսիք էին Մկրտիչ Ներսիսյանը, Ջոն Կիրակոսյանը և Ռուբեն Սահակյանը, շրջանցեցին նախկին սահմանափակումները՝ բացելով նոր հորիզոններ, չնայած այն հանգամանքին, որ նրանք շարունակում էին պնդել, թե Հայաստանի փրկությունն ու ապագան անքակտելիորեն կապված են Ռուսաստանի և Խորհրդային Միության հետ: Իսկ գիտական և հայագիտական ուսումնասիրությունների ոլորտի կարկառուն դեմքեր Վիկտոր Համբարձումյանը, Գագիկ Սարգսյանն ու Բաբկեն Առաքելյանը (նշվում է Յուրի Ղամբարյանին, Հակոբ Մանանդյանին և Թորոս Թորամանյանին հաջորդող սերնդի ընդամենը երեք լավագույն ներկայացուցիչների անուններ) հավատարիմ էին մնում գիտության միջազգային բարձրագույն չափանիշներին: Արտերկրում դասավանդող և հետազոտող գիտնականներս խորապես երախտապարտ ենք Հայաստանի մեր այն գործընկերներին, ովքեր մեզ տրամադրեցին հարյուրավոր արժեքավոր հրատարակություններ, որոնցից այն ժամանակ մենք կարող էինք օգտվել, քանի որ շատ քիչ նյութեր էին լույս տեսնում արևմտյան լեզուներով: Ես անձամբ մեծապես օգտվել եմ նրանց հավաքական ժողովածուներից և հայ ժողովրդի պատմության որոշակի ժամանակաշրջաններին վերաբերող աշխատություններից: Ես նաև տպավորված էի այն հմտությամբ, որով մեր գործընկերները իրենց անձնական և ազգային տեսակետներն էին ներկայացնում՝ առանց բացահայտորեն ոտնահարելու մարքսիստական պատմագրության կանոնները:

Խորհրդային իշխանության վերջին տարիներին Հայաստանում լարվածության աճի և երկրի անվտանգությանը լուրջ սպառնալիքի առկայության պայմաններում առաջացավ նաև հակառակ միտումը: Որոշ հեղինակներ ավելի անհողող դարձան և գիտությունը սկսեցին գնահատել ընթացող իրադարձությունների օգտապաշտական տեսանկյունից: Թվում էր, թե դարաբաղյան ճգնաժամը սեղմեց ժամանակն ու այդպիսով՝ ուղղակի կապ առաջացրեց 1915թ. Հայոց ցեղասպանության հետ: Որոշ հեղինակներ այն տեսակետն էին պնդում, որ անհրաժեշտ է առաջնահերթությունը տալ հայ ժողովրդի իրավունքներին՝ ցուցանելով հայկական գրեթե ամեն ինչի բնիկ էությունը: Որևիցե ակնարկ առ այն, թե հայ ժողովուրդը կարող է կազմավորված լինել բազմաթիվ տեղաշարժերի և նախկինում գոյություն ունեցած ցեղերի հետ խառնվելու երկարատև գործընթացում, համարվում էր հայերի իրավունքների հանդեպ ոտնձգություն և սպառնալիք Հայ դատին: Ուրարտուն կարող էր լինել ոչ այլ ինչ, եթե ոչ՝ հայկական թագավորություն, իսկ բնիկ հայերը պետք է ծագած լինեին քրիստոնեական շրջանից դեռ շատ հազարամյակներ առաջ: Ցանկացած ոք, ով կասկածում կամ քննարկում էր այս տեսակետները, դիտվում էր որպես թշնամի (եթե նրանք հայ չէին) կամ դավաճան (եթե նրանք հայ էին): Նրանք Թուրքիայի և Ադրբեջանի գործակալությունների և կեղծարարների ձեռքին խաղալիք էին կամ ծառայում էին նրանց շահերին: Չնայած դա կարող էր լինել և մնում է մի փոքր շրջանակ, որը գիտությունը վեր էր ածում հավատարմության և ընդունելիության. քաղաքական լակնուսի այս մոտեցումը, այնուամենայնիվ, մեծ ստվեր գցեց ժամանակակից գիտության և Հայաստանի ու արտերկրի գիտնականների որոշ փոխհարաբերությունների վրա:

Միաժամանակ՝ Արևմուտքի շատ հայագետներ լիովին չէին գնահատում հայերի զգացմունքների խորությունն ու այն ազդեցությունը, որ կարող էին ունենալ նրանց ազգի պատմական փորձը, կյանքի դժվարությունները, հայկական պետության գոյության դեմ սպառնալիքները: Դրանք ուղղակիորեն ներգործում են մշտապես լար-

ված պայմաններում աշխատող Հայաստանի գործընկերների տրամադրության ու աշխարհայացքի վրա: Խնդիրն այն է, որ քննադատության կամ նրբանկատության պակասի պարագայում աղբյուրն ու պատճառը չպետք է ամբողջությամբ դրվեն մեկ կամ մյուս կողմի վրա: Ավելին, մարտահրավերն այստեղ պետք է լինի փոխ-ընթերցման և հարգանքի ամրապնդման ուղիների որոնումը:

Այս հանգամանքի շնորհիվ համաշխարհային սույն համագումարը հատուկ նշանակություն է ստանում: Հուսով ենք, որ քննարկումների վերջում մենք կգնահատենք հայագիտության բնագավառի կարևոր առաջընթացները ինչպես նախկին Խորհրդային Միության սահմաններում, այնպես էլ դրանցից դուրս՝ Եվրոպայում, Ամերիկայում և Միջին Արևելքում, ողջամտորեն և առանց նախապաշարումների կգնահատենք տարբեր մոտեցումներն ու դիրքորոշումները, կզբաղվենք լուրջ և կառուցողական փոխանակումներով, կփնտրենք ու կգտնենք միջոցներ՝ գիտության տարբեր ճյուղերից յուրաքանչյուրում և դրանց բոլորի միջև կապերի ամրապնդման համար՝ անկախ այն բանից, թե որտե՞ղ են ծնվել, որտեղ են ապրում կամ աշխատում անհատ գիտնականները: Հայաստանի Գիտությունների Ազգային ակադեմիայի և Երևանի պետական համալսարանի նախածեռնած այս գիտաժողովը՝ հուսանք չինչ ակնկալիքների անհրաժեշտ նախաքայլն է: Սա մեզ հնարավորություն կընձեռն տեղեկանալու ողջ աշխարհում հայագիտության բնագավառի վերջին նվաճումների մասին, միևնույն ժամանակ միջոցներ կստեղծի այս համաժողովը որպես հիմնաքար օգտագործելու՝ նոր և ավելի բարձր մակարդակի փոխգործակցության հասնելու նպատակով:

Հայագիտությունը Եվրոպայում

Կարծում են՝ օգտակար կլինեն ընդհանուր պատկերացում տալ արտերկրի հայագիտության վերաբերյալ և այդ բնագավառի զորացմանն ուղղված մի քանի առաջարկ անել: Բոլորս քաջատեղյակ ենք, որ արդի ժամանակաշրջանի հայագիտությունը Եվրոպայում իր ուրույն ուղին սկսեց լուսավորության և ետլուսավորության շրջաններում: Ամստերդամի հայ վաճառականներն ու խոշոր գիտնականները և Իտալիայի կաթոլիկ միսիոներները ներմուծեցին հայատառ տպագրությունը՝ առաջինը հրատարակելով կրոնական և դասական տեքստեր, քերականական ձեռնարկներ: Արևելքով հրապուրվելը, ինչպես նաև դասական արձանների որոնումը Եվրոպացի ճանապարհորդներին ու արկածախնդիրներին, բանաստեղծներին, պատմաբաններին ու լեզվաբաններին մղեց դեպի Արևելքի անտիկ քաղաքակրթություններ: Տասնութերորդ դարում Վենետիկում, իսկ որոշ ժամանակ անց նաև Վիեննայում՝ Մխիթարյան միաբանությունը ստեղծեց հայ գիտության նոր չափորոշիչներ: Ավելի քան երկու հարյուրամյակ նրանք այդ բնագավառի առաջատարներն էին: Մխիթարյաններն էին, որ վերահայտնագործեցին հայկական կլասիցիզմը, ինչպես նաև զբաղվեցին հայոց լեզվի, պատմության, աշխարհագրության և պատմական աղբյուրների գիտական ուսումնասիրությամբ: Ինքնաբացահայտման և ապստամբության քամիները փչելով Եվրոպայի վրայով՝ ստեղծեցին գրական և քաղաքական ռոմանտիզմի ոճը, որի հոսանքները տարածվեցին դեպի Արևելք՝ Օսմանյան և Ռուսական կայսրություններ: Եվ հակառակ ուղղությամբ, Արևմուտքի ազդեցության տակ գտնվող հայ միտքը Հնդկաստանից սկսելով՝ շոշափեց հայ ազատագրական պայքարի գաղափարներն ու հասկացությունները: Մինչև տասնիններորդ դարի երկրորդ կեսը հայկական ռոմանտիզմը վերածեց ռոմանտիկական ռեալիզմի, իսկ հայ մտավորականներն ընդլայնեցին ազգային գաղափարը՝ անկախ քաղաքական առկա սահմաններից:

Տասնիններորդ դարի վերջին և քսաներորդ դարի սկզբին Եվրոպայի հայագետներն էին, որ դարձան առաջավոր հայասերներ, ովքեր ջանք չէին խնայում, որպեսզի Եվրոպական հասարակության և կառավարությունների գիտակցությանը հասցնեն հայ ժողովրդի վիճակն ու ուռնահարված իրավունքները: Նրանք վճռեցին ծայն չունեցողների ծայնը դառնալ, և սա շարունակվեց ցեղասպանության ողջ ընթացքում ու դրանից հետո: Սակայն Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո թուրքական ազգայնական շարժման հաջողությունը, Հայկական հարցը մոռացության մատնելը հենց այն իշխանավորների կողմից, որոնք պարտավորվել էին ստանձնել հայ ժողովրդի իրավունքների վերականգնման և բարեփոխումների հարցը, ինչպես նաև Հայաստանի Առաջին Հանրապետության փլուզումը և փրկված այն փոքր հողաշերտի խորհրդայնացումը, աստիճանաբար խլացրին հայասերների ծայնը և հանգեցրին Եվրոպայում հայագիտության նկատմամբ հետաքրքրության և նվիրվածության անկմանը:

Մինչև քսաներորդ դարի կեսը հայագիտության ասպարեզում այլևս չէին լսվում հայտնի Եվրոպացիների անուններ: Հայագիտությունը, մի քանի բացառություններով, ինչպիսիք էին Նիկողայոս Ադոնցը և Արտաշես Աբեղյանը, նահանջեց Վենետիկի Սուրբ Ղազար և Վիեննայի Մխիթարյան վանքերի պատերի ետևը: Այնտեղ ևս հայ գիտության մակարդակը անկում ապրեց, իսկ հայագիտությունը սահմանափակվեց անհատ գիտնականների ուսումնասիրություններով, որոնք ցրված էին և հազվադեպ էին միմյանց հետ շփվում: Որպես այս իրավիճակի արտացոլում՝ 1933-թ. դադարեց Ֆրեդերիկ Մակլերի խմբագրությամբ լույս ընծայվող «Révue des études arméniennes» հայագիտական պարբերականի հրատարակությունը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին հաջորդած տարիներին ի հայտ եկան մի քանի գիտնականներ, ինչպես օրինակ՝ Ֆրեդերիկ Ֆեյրդին Փարիզում և Ռոբերտ Գոդելը ժնևում, սակայն Արևմուտքում հայագիտության առարկա կամ դպրոց, որպես այդպիսին, այլևս չէր մնացել: Առայսօր անձնական նախածեռնության վրա հիմնված կառույցը ընդհանուր առմամբ շարունակում է գործել Եվրոպայում, չնայած ավելի մեծ թվով անհատներ են ներգրավված այդ բնագավառում:

Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հիմնադրումից առաջ և հետո ստեղծված ամբիոնների կամ ինստիտուտների գաղափարը Արևմուտքում բավականին ուշ մարմնավորվեց: Լիզբոնի (իմա՝ Լիսաբոն) Գալուստ Կյուլպենկյան Հաստատությունը 1965-ին Օքսֆորդի համալսարանում հիմնեց Կյուլպենկյանի անվան հայագիտության ամբիոնը՝ ամբիոնի վարիչ ընտրելով Չարլզ Դոուսեթին: Սակայն Եվրոպական այլ երկրներում այնքան էլ արագ չտարածվեց այս նախադեպը: 1992-ին Դոուսեթին հաջորդեց Ռոբերտ Թոմսոնը, իսկ 2002-ից ի վեր ամբիոնը ղեկավարում է Թեո վան Լինթը, իսկ հետազոտությունների դասախոսը Թիմոթի Գրինվուդն է. նրանց բոլորի առաջնային, թեմատիկ կիզակետը հայկական դասական և միջնադարյան գրականությունն ու աղբյուրներն են: Լոնդոնի արևելյան և աֆրիկյան լեզուների դպրոցում Չարլզ Դոուսեթը հայերեն էր դասավանդում նախքան 1965թ. Օքսֆորդ մեկնելը, իսկ Դեյվիդ Մարշալ Լենգը որոշ ուշադրության արժանացրեց վրացագիտությունն ու հայագիտությունը՝ դրանք հանրամատչելի դարձնելով դյուրընթեռնելի ուսումնասիրությունների և գունավոր լուսանկարների միջոցով: Էդմունդ Դերցիզը Մանչեստրի համալսարանում կարևոր ուսումնասիրություններ է ձեռնարկել հատկապես հայկական առևտրի պատմության վերաբերյալ:

Եվրոպական մայրցամաքում Ֆրանսիան, որտեղ հայերենը դասավանդվում է Նապոլեոն Բոնապարտի ժամանակից ի վեր, առաջատար տեղ է գրավում՝

հայագիտությամբ զբաղվող գիտնականների թվով: Բարեբախտաբար, Հայկ Բերբերյանի եռանդի շնորհիվ և Գալուստ Կյուլպենկյան հիմնադրամի աջակցությամբ «Révue des études arméniennes» պարբերականը 1964-ին վերսկսեց իր գործունեությունը՝ որպես հայագիտական հրատարակությունների նոր շարք: Ֆրեդերիկ Ֆեյրիի սանը՝ Ժան Պիեռ Մահեն, այժմ «École Pratique des Hautes Études»-ի ուսումնական բաժնի տնօրենն է: Ֆրանսիացի մյուս գիտնականները զբաղվում են բյուզանդագիտական, ռուս-արևելագիտական հետազոտությունների, կրոնի ու աստվածաբանության, լեզվաբանության և արևելյան լեզուների ուսումնասիրությունների, մարդաբանության, քաղաքագիտության, միգրացիայի և սփյուռքագիտության, ցեղասպանության ծրագրերով: Նրանց մեծ մասն աշխատում է Փարիզի համալսարաններում ու ինստիտուտներում՝ Սորբոնում, Կաթոլիկ ինստիտուտում, Գիտական հետազոտությունների ազգային կենտրոնում (CNRS), «École Pratique des Hautes Études»-ում, Արևելյան լեզուների և քաղաքակրթությունների ազգային ինստիտուտում (INALCO) (Անահիտ Տեր-Մինասյան, Կլեր Սեդա Մուրադյան, Անահիտ Տոնապետյան, Ազնես Ուզունյան, Մելինե Քելեջյան, Մարտին Հովհաննեսյան, Ռայմոնդ Գևորգյան, Գրիգոր Բլոյան, Ժան-Միշել և Նիկոլ Թիերիններ, Ծովինար Գևորգյան, Գեղամ Գևորգյան, Ջորջ Դեպեյրոտ, Պատրիսիա Բոյսոն և ուրիշներ): Գիտնականներ կան նաև Լիոնում (Գրիգոր Բլոյան), Սենտ-Էտիենում (Թալին Տեր-Մինասյան), Էկս-լան-Փրովանսում (Ռոբերտ Տեր-Մերգերյան), Լիմոժում (Ֆրանսուազ Արդիլե-Կարաս) և Սոնայեիլիում (Ժերար Դեդեյան): «Révue des études arméniennes» պարբերականի կողքին երկու նորաստեղծ պարբերականներ իրենց էջերը բացեցին այն հեղինակների առջև, ովքեր հիմնականում, զբաղվում են ժամանակակից հայոց պատմությամբ և մշակույթով: Դրանք են «Révue du monde arménien moderne et contemporain» (տպագրվում է 1994-ից «Société des Études Arméniennes»-ի կողմից, INALCO-ի մասնակցությամբ) և «Révue d'histoire arménienne contemporaine»-ը, որի խմբագիրը 1995-ից Ռեյմոնդ Գևորգյանն է: Փարիզի Նուբարյան գրադարանը և Ֆրանսիայի Ազգային գրադարանը (Bibliothèque nationale) այդ բնագավառի գիտնականների համար կարևոր շտեմարան և աղբյուր են:

Եվրոպական այլ երկրներում ևս անհատ գիտնականներ զբաղվում են դասական և ժամանակակից լեզուների ու գրականությունների, աստվածաբանության և հայրաբանության (patristics), բյուզանդական և արևելյան քրիստոնեության որոշ բնագավառների ուսումնասիրությամբ, ինչպես նաև ժամանակակից պատմության ու ցեղասպանության հիմնահարցերով: Եվեյցարիայում՝ Ֆրիբուրգում (Ֆրանց Մալի), Ցյուրիխում (Հանս-Լուկաս Քիզեր) և Ժնևում (Վալենտինա Կալցուլարի-Բուվիե, Բերնարդ Ուտիե), Բելգիայում՝ Լուվենում (Բերնարդ Կուլիե, Անդրեա Շմիդ) և Բրյուսելում (Ֆրանսիս Մավետ), Նիդեռլանդներում՝ Լեյդենում (Յոս Կեյտենբերգ), Դանիայում՝ Աարհուսում (Հեննինգ Լեհման), Գերմանիայում՝ Հալլե-Վիթենբերգում (Հերման Գոլց, Արմենուհի Դրոստ-Աբգարյան, Խաչիկ Ղազարյան), Տյուրինում (Գաբրիելե Վինկլեր), Բոնոնում (Գոհար Գասպարյան), Հայդելբերգում (Քրիստոֆ Բուրխարդ), Բեռլինում (Վոլֆգանգ Հոկ, Ժիրայր Քուչարյան, Թեսա Հոֆման), Բոխումում (Միհրան Դաբադ), Աախենում (Արմեն Հախնազարյան), Ավստրիայում՝ Վիեննայում (Վերներ Չայթ, Մետրոպ Գրիգորյան, Արտեմ Օհանջանյան, Հելմուտ Բուշհաուզեն) և Չալցերում (Յասմին Դուն-Տրագուտ), Իտալիայում՝ Միլանում Ջիանկառլո Բոլոնիեզին, (հանգուցյալ Ադրեանո Ալպագո Նովելլո, Պաոլա Պոնտանի), Բոլոնայում (Գաբրիելա Ուլուիոջյան, Աննա Սիրինյան, Սառա Մանսինե Լոմբարդի, Լ.Դ. Նոչետտի), Պիզայում (Ալեսանդրո Օրենգո), Վենետիկում (Լևոն Չեքիյան, Սոնա Հարու-

թյունյան), Հռոմում (Մարկո Բայս և Արևելագիտության հայրապետական ինստիտուտում եկեղեցական ծեսերի հետազոտմամբ զբաղվողներ), Լեչեում (Ջիուստո Տրահինա, Բերնարդե Տիգե, Ալեսիո դե Սիենա), Նապոլիում (Իմա Նեպալո)՝ (Ալդո Ֆերրարի), Չեխիայում՝ Պրահայում (Վադարշակ Սաղինյան), Լեհաստանում՝ Կրակովում (Անդրեյ Պիսովիչ, Ռալֆ-Փեթր Ռիթեր): Մխիթարյան միաբանության հայրերը շարունակում են հրատարակել «Բազմավեպ» և «Հանդես ամսօրեայ» ամսագրերը՝ անկանոն պարբերականությամբ: Եվրոպական մայրցամաքից դուրս ծրագրեր կան Երուսաղեմի Հրեական համալսարանում (Մայքլ Սթոուն և Նիրա Սթոուն, Սերժիո Լա Պորտա), Բեյրութի Հայկազյան համալսարանում (Արա Սանջյան) և Նոր Ջուղայում ու Թեհրանում՝ Իրանում (ուր պետության աջակցությամբ ստեղծվեց Հայագիտության իրանական ինստիտուտ, որը ղեկավարում է Արման Բուդադյանը): Իրենց հերթին՝ Կիլիկիո կաթողիկոսությունը և Երուսաղեմի պատրիարքությունը շարունակում են հովանավորել և հրատարակել կարևոր հայագիտական աշխատություններ:

Ողջ Եվրոպայում ավելի շատ անհատական նախաձեռնության, քան պետական կամ ինստիտուցիոնալ աջակցության շնորհիվ է, որ հայագիտությունը նոր շունչ է ստացել, չնայած ֆրանսահայ համայնքի կազմակերպումը՝ որպես հասարակական և քաղաքական ուժ, անկասկած, այս ոլորտի նկատմամբ հետաքրքրությունն ավելի է մեծացրել: Չնայած հայագիտությունը կարող է եվրոպական համալսարանների և հետազոտական կենտրոնների ծրագրերի միայն երկրորդական բաղկացուցիչը լինել, այս գործոնը ներուժ ունի առավելության վերածվելու՝ միջառարկայական հետազոտության և փոխազդեցության տեսանկյունից: Իրատես լինելու դեպքում դրանով հայագիտությունը կարելի է գերծ պահել մեկուսացումից և լուսանցքային դառնալուց, ինչը անցյալում հաճախ է պատահել: Նման մոտեցումը կարելի է արժևորել Սիրարփի Տեր-Ներսիսյանի օրինակով, որը նպաստել է հայ և բյուզանդական արվեստի պատմության ու մշակույթի սերտաճմանը, ինչը Պիտեր Խարանիսին և Ալեքսանդր Կաժդանին է հաջողվել բյուզանդական տեսանկյունից՝ Բյուզանդիայի կայսրության հազարամյա պատմության մեջ հայերի դերը հետազոտելիս:

Անգամ այս դրական գործոնի առկայությամբ՝ Եվրոպայում Հայաստանի ու հայերի մասին ընդհանուր իրազեկվածությունը մնում է անբավարար: Մինչ օրս Հայաստանն առհասարակ բացակայում է եվրոպական դասագրքերից, ինչպես նաև ամտիկ քաղաքակրթության ու ժամանակակից համաշխարհային պատմության ուսումնասիրություններից: Խնդիրն այն է, որ հարկավոր է ուղիներ գտնել՝ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի դերն ու նշանակությունը համաշխարհային հանրության մտապաշարում, ինչպես նաև մարդկության ընդհանուր պատմության գրառումներում ներգրավելու համար: Իհարկե, խրախուսելի է այն փաստը, որ վերջին մի քանի տասնամյակում Արևմուտքում գրանցվել է զգալի առաջընթաց՝ գեղարվեստի և արվեստի պատմության, ձեռագրերի գրացուցակների, գրականության մատենագրության, Հայկական հարցի, Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ աշխատությունների, ընկերաբանության, մարդաբանության, փիլիսոփայության և աստվածաբանության ասպարեզում հայագիտության վերաբերյալ հարյուրավոր հատորների հրատարակման առումով:

Եվրոպայի հայագետները, հետևելով Ամերիկայի գործընկերների օրինակին, 1982-ին դրական քայլ կատարեցին՝ ստեղծելով Հայագիտության միջազգային ընկերակցությունը (AIEA): Ընկերակցությունը պարբերական տեղեկագրի միջոցով իր անդամներին տեղեկացնում է ընթացիկ հետազոտությունների մասին, իսկ 1985-

ին նախաձեռնեց մի շարք կարևոր սեմինարներ: Առանձին թեմաների կամ ժամանակաշրջանների գնահատման տեսանկյունից այս փոքր սիմպոզիումները գործնական տրամաբանություն ունեն և կարող են դառնալ հայագետների միջև փորձի փոխանակման միջոցներից մեկը՝ անկախ նրանց բնակության վայրից: Այս սեմինարների թեմաներից են եղել հայերեն «Աստվածաշունչը», հայոց լեզվի տեղը հնդեվրոպական լեզուների շարքում, արդիականացման հիմնահարցերը, տեքստերի խմբագրությունները, Հունաբան դպրոցը, միջին հայերենը և հայ գրականությունը, թարգմանական արվեստը և ապոկրիֆային գրականությունը: 2001-ին վերսկսած նոր շարքը ներառում է գրականության, լեզվաբանության, արվեստի, պատմության, գաղափարական պատմության և բանասիրության վերաբերյալ սեմինարներ: Ֆրանսիայում «Société des Études Arméniennes»-ը հրատարակում է տեղեկագիր և տարեգիր, կազմակերպում է ամենամայս սեմինարներ՝ որոշակի թեմաներով և նյութերով: Հայագիտական այսպիսի պարբերական համագումարներից զատ՝ խիստ օգտակար կլինի, հետևելով եվրոպական օրինակին, ավելի հաճախ կազմակերպել քննարկումներ և սեմինարներ Հայաստանի, Եվրոպայի, Միջին Արևելքի, Ամերիկայի գիտնականների մասնակցությամբ: Այդ հանդիպումների ընթացքում տեղի կունենա ինչպես շահեկան փոխհարաբերություն, այնպես էլ թեմաների, հիմնախնդիրների, առաջնահերթությունների, առաջընթացի, ձեռքբերումների և ծրագրերի քննարկում:

Հայագիտությունը Ամերիկայում

Ամերիկայում հայագիտության բնագավառի զարգացումն ընթացել է փոքր-ինչ այլ կերպ, քան Եվրոպայում: Գիտական աստիճան շնորհող գրեթե բոլոր ծրագրերը հիմնված են հայ համայնքի կամ անհատների ջանքերով նվիրաբերված ամբիոնների վրա: Ամերիկյան ծրագրերն օժտված են ավելի ժամանակակից հզոր բաղադրիչով: Մինչև 1950-ականները հայկական ուսումնասիրությունների չնչին առկայությունը դուրս էր մնում ուսումնական կանոնավոր ծրագրերից, և սովորաբար լեզվի ընդամենը մեկ դասընթացի հնարավորություն էր ընձեռվում, որը կամավոր ուսուցիչը անց էր կացնում երեկոյան, ինչպես օրինակ՝ Արմեն Ջերեջյանը՝ Նյու Յորքի Կոլումբիա համալսարանում: 1960-ականներին Լոս Անջելեսի Հայ կրթական հիմնարկությունը Կալիֆորնիայի համալսարանի Բերկլիի մասնաճյուղում Պոլ Էսաբալի համար ժամանակավոր հայերենի դասընթացք ֆինանսավորեց, և չնայած հասկացնում էին, թե միջոցները հնարավորություն կտան մշտական հաստիք ունենալ, ծրագիրն, այնուամենայնիվ, ֆինանսավորումն ավարտվելուն պես փակվեց:

Ուսումնական բնականոն ծրագրում հայոց լեզուն ներմուծվեց Մերձավոր Արևելքի կենտրոնում, Հարվարդի համալսարանում (Քեմբրիջ, Մասաչուսեթս)՝ Ավետիս Սանջյանի 1957-ին հետազոտող, իսկ 1959-ին՝ դասախոս նշանակելով: Առաջին նվիրաբերված մշտական ամբիոնը, որն այժմ կոչվում է Մաշտոցի անունով, ֆինանսավորվել է 1965-ին և պաշտոնապես հիմնադրվել Հարվարդում 1969-ին՝ Հայագիտության և հետազոտությունների ազգային ընկերակցության (NAASR) նախաձեռնությամբ, որտեղ Ռոբերտ Թոմսոնը զբաղեցնում էր ամբիոնի առաջին վարիչի պաշտոնը: Նրան 1992-ից հաջորդեց Ջեյմս Ռասելը: Գևորգ Բարդակչյանը Միչիգանի համալսարան տեղափոխվելուց առաջ, 1974-1984թթ. ընկած ժամանակահատվածում համատեղել է դասախոսի և գրադարանի աշխատակցի պարտականությունները: Նաև հայկական մենագրությունների շարք է հրատարակվում Հարվարդի համալսարանի հրատարակչության աջակցությամբ: Հայ լեզվաբանության

մասնագետ Բերտ Վոքսը մինչև 2003թ. դասավանդում էր Հարվարդում, երբ համաձայնեց պաշտոնավարել Վիսկոնսին համալսարանի Միլվոկիի մասնաճյուղը:

Հարվարդի օրինակին հաջորդեցին նվիրաբերված ամբիոնները Լոս Անջելեսում Կալիֆորնիայի համալսարանում, որտեղ 1960-1962թթ. հրավիրված դասախոսներ Գևորգ Սարաֆյանը, Ա. Օ. Սարգսյանը և Լուիզ Նալբանդյանն առաջինն ստանձնեցին հայոց լեզվի դասընթացների անցկացումը: Ռիչարդ Հովհաննիսյանը, որ 1960-ից ի վեր Ֆրեզնոյում Կալիֆորնիայի համալսարանի երեկոյան դասընթացներում հայոց պատմություն և մշակույթ էր դասավանդում, 1962-ին հրավիրվեց Լոս Անջելեսում Կալիֆորնիայի համալսարան, որտեղ և դասավանդում է մինչ օրս: Ավետիս Սանջյանը 1965-ին այստեղ նշանակվեց հայոց լեզվի և գրականության դասախոս, իսկ 1969-ին նշանակվեց նվիրաբերված՝ այժմ Գրիգոր Նարեկացու անվան հայագիտության ամբիոնի առաջին վարիչ: 1992-ին Սանջյանի թոշակի անցնելուց հետո Մարկ Նշանյանը, Պիտեր Կաուին և այլ դասախոսներ էին լեզու և գրականություն դասավանդում՝ մինչև Կաուին 2000-ին նշանակվեց ամբիոնի վարիչ: 1985-ին Լոս Անջելեսում Կալիֆորնիայի համալսարանի հայոց պատմության կարգավիճակը վերածվեց Հայ կրթական հիմնարկության արդի հայոց պատմության ամբիոնի, իսկ հաջորդ տարի Ռիչարդ Հովհաննիսյանը նշանակվեց ամբիոնի առաջին վարիչ: Տարիների ընթացքում եղել են բազմաթիվ ժամանակավոր դասախոսներ և օգնականներ, որոնց թվում էին Ժոզեֆ Քեչիշյանը, Լևոն Մարաշյանը, Կարապետ Մոմջյանը, Գրիգոր Արեշյանը, Աշոտ Գալոյանը, Հուրի Բերբերյանը, Սիմոն Փայասլանը, Ստեփան Աստուրյանը, Անահիտ Քեչիշյանը, Գայանե Հակոբյանը, Ռոբերտ Հյուսենը, Ռուբինա Փիրոսյանը, Հասմիկ Թաշճյանը, Աբրահամ Բողիկյանը և Ռիտա Որբերյանը: Լոս Անջելեսում Կալիֆորնիայի համալսարանի գրադարանի մեծարժեք հայկական հավաքածուն համարվում և այժմ էլ դասակարգվում է Գիա (Ծիածան) Այվազյանի կողմից:

Կոլումբիայի համալսարանում Նինա Գարսոյանը հայոց և բյուզանդական պատմություն էր դասավանդում մի քանի տարի՝ նախքան 1979-ին Գևորգ Ավետիսյանի անվան հայոց պատմության և քաղաքակրթության ամբիոնի առաջին վարիչ նշանակվելը: 1990-ականների սկզբին, նրա թոշակի անցնելուց հետո, Մարկ Նշանյանը և այլոք այս ամբիոնում դասավանդում են որպես հրավիրյալ դասախոսներ: Բացի դրանից, Նիկիտ և Էլենոորա Օրջանյանները բավականաչափ միջոցներ են հատկացրել հրավիրված դասախոսներին ֆինանսավորելու համար: Կոլումբիայի համալսարանում դասավանդողների թվում են եղել Գրիգոր Մաքսուրյանը, Պիտեր Կաուին, Ջեյմս Ռասելը, Ջորջ Բուռնոսյանը, Խաչիկ Թուրյանը, Ռոբերտ Հյուսենը, Լևոն Աբրահամյանը, Արա Սարաֆյանը, Ռոբերտա Իրվինը և Սեդա Ղազոյանը:

Միչիգան-Էնն Արբոր համալսարանում երկու ամբիոն է հաստատվել: Ալեք Մանուկյանի անվան հայոց պատմության ամբիոնը հիմնադրվել է 1980-ին, որի վարիչը 1981-1995թթ. Ռոնալդ Սյունին էր, 1997-2000թթ.՝ Ստեֆանի Պլացը, իսկ այժմ այն վերափոխվել է հրավիրված պրոֆեսորական կազմի, որը վարում է Ժիրայր Լիպարիտյանը: Մարի Մանուկյանի անվան հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնը 1987-ին նվիրաբերվելուց ի վեր գլխավորել է Գևորգ Բարդակչյանը: Միչիգանի համալսարանի Դիրբոռն մասնաճյուղում Հայկական հետազոտական կենտրոնը, որը վարում է Դենիս Փափազյանը, հիմնադրվել է 1985-ին: Այս կենտրոնը որոշակի ծրագրերի համար դրամաշնորհներ է ստանում մի շարք անհատների և կազմակերպությունների, այդ թվում՝ «Վարդանանց ասպետներ» կազմակերպության կողմից:

Հայագիտությունը դասավանդվում է Ֆրեզնոյում Կալիֆորնիայի նահանգային համալսարանում 1960-ականներից ի վեր՝ սկիզբ առնելով Լուիզ Նալբանդյանի վարած դասընթացներից: 1988-ին հիմնադրվեց Հայկ և Իզաբել Բերբերյանների անվան ամբիոնը, իսկ Տիգրան Կոյունջյանը, որն արդեն վարում էր Ֆրեզնոյի հայկական ծրագիրը, նշանակվեց ամբիոնի վարիչ, Բարլո Տեր-Մկրտչյանն էլ նրա օգնական: 1990-ականներին Իզաբել Գաբրիելյանը նշանակվեց երկրորդ նվիրաբերված Կազանի անվան հայոց պատմության պրոֆեսորական պաշտոնում, սակայն վարչական ներքին որոշ դժվարություններից ելնելով՝ այն փոխարինվեց հրավիրյալ պրոֆեսորական կազմի: 2000-2003թթ. Կազանի պրոֆեսորներ եղել են Ռիչարդ Չովհաննիսյանը, Ռոբերտ Յոլուսենը, Բարբարա Մերգերյանը և Արա Սանջյանը:

Երկու նվիրաբերված ամբիոն է հիմնադրվել Մասաչուսեթս նահանգի Մեդֆորդ քաղաքի Թեֆտս (Tufts) համալսարանում: Արթուր Դադյանի և Արա Օզտեմելի անվան հայկական արվեստի և ճարտարապետության պատմության ամբիոնը հիմնադրվել է 1989-ին, որի վարիչն է Լուսի Տեր-Մանվելյանը: Դարակջյանի և Ջաֆարյանի անվան հայոց պատմության ամբիոնը ստեղծվել է 1998-ին, որի առաջին վարիչն է Ինա Բաղդյան-Մկրտչյանը: Մինչ այդ հայոց պատմության դասընթացներն անցկացնում էր հրավիրյալ դասախոսական կազմը, որի անդամներից էին Բաֆֆի Կ. Չովհաննիսյանը, Ջորջ Բուռնոնյանը և Բարբարա Մերգերյանը: Ոչ հեռու, Ուսթերի Քլարկ համալսարանում 2002-ին նվիրաբերվեց Գալուստյան-Մուզարի անվան արդի հայոց պատմության և Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության ամբիոնը, իսկ Սիմոն Փայասյանը նշանակվեց ամբիոնի առաջին վարիչ:

Ի հավելումն սույն ծրագրերի՝ Մինեսոտայի համալսարանում հիմնվեց Արշամ և Շարլոտ Օհաննեսյանների անվան ամբիոնը, պայմանով, որ Հայոց ցեղասպանությունը պետք է ուսումնական ծրագրերում ընդգրկվի առնվազն հինգ տարի: Օհաննեսյան ամբիոնի պրոֆեսոր նշանակվեց Երիկ Վայցը՝ պատմության բաժնից: Թուսոնում Արիզոնայի համալսարանում Գրեգորի և Էմմա Մելիքյանները 2002-ին հիմնեցին հայոց լեզվի և մշակույթի դասավանդման ծրագիր: Այժմ Բերկլիում Կալիֆորնիայի համալսարանում Վիլյամ Սարոյանի անվան ամբիոնի համար միջոցներ են հանգանակվում: Մինչ այդ, 1995-ից սկսյալ եղել է Սարոյանի ամբիոնի այցելու պրոֆեսորական կազմ. առաջինն էր Ռիչարդ Չովհաննիսյանը, որին հետևեցին Տիգրան Կոյունջյանը և Ստեփան Աստուրյանը: Վերջինս 2003-ին նշանակվեց դասախոս և հայագիտության ծրագրի գործադիր տնօրեն՝ մինչև ֆինանսների հանգանակման ակցիայի ավարտը: Չիկագոյի համալսարանում գործում է նաև մեկ կիսամյակով հրավիրված հերթափոխվող դասախոսական կազմ, որին մասնակցել են Պիտեր Կաուլին, Ռոբերտ Յոլուսենը, Քրիստինա Մարանչին, Ռոբերտ Դ. Յանգը և ուրիշներ:

Վերոնյալ ամբիոններից զատ՝ հայոց պատմության և/կամ լեզվի դասավանդման ծրագրեր են իրականացվում Նորթրիջում Կալիֆորնիայի նահանգային համալսարանում (Հերմինե Մահսերեջյան, Կարապետ Մոմջյան), Սան Դիեգոյում Կալիֆորնիայի պետական համալսարանում (Արաքսի Թուրքյան), Գլենդեյլի համայնքի քոլեջում (Լևոն Մարաշյան, Օշին Քեչիշյան, Օննիկ Հայրապետյան) և Միչիգանի Վեյն նահանգային համալսարանում (Տիգրան Թունաջյան): Ոչ մշտական դասընթացներ են անցկացվում մի քանի այլ կրթօջախներում՝ քոլեջներում և համալսարաններում. Նյու Ջերսիի Ռութերսի (Rutgers) համալսարանում, Նյու Յորքի համալսարանում, Վաշինգտոնի Ջորջթաունի համալսարանում, Քլիվլենդի նահանգային համալսարանում (որտեղ Ջոն Գրեփինը հրատարակել է հայերենի լեզվաբա-

նության պարբերական), Կոնեկտիկուտի համալսարանում, Կալիֆորնիայի նահանգային Լոս Անջելեսի համալսարանում և Լոս Անջելեսի, Փասադենա և Ուեստ Վալիի քոլեջներում: 1970-ականներին հայտարարվեց, որ Սարգիս Թարգյանը հայագիտության ամբիոն է նվիրաբերել Փենսիլվանիայի համալսարանում, և մի քանի տարի շարունակ այնտեղ հայերեն դասընթացներ էր վարում Վարդան Գրիգորյանը: Սակայն անհայտ պատճառներով Թարգյան ամբիոնի գործունեությունը մշտական չդարձավ և դուրս մնաց հայկական դասավանդության ցուցակից:

Գիտահետազոտական խնդիրների իրականացման հետամուտ հաստատությունների թվում են Վաշինգտոն քաղաքի Հայկական ազգային ինստիտուտը (ANI-Ռուբեն Ադալյան), Ուոթերթաունի, Մասաչուսեթս, Հայկական գրադարանը և թանգարանը (ALMA-Գերի և Սուզան Լինդ-Սինանյան), Արլինգթոնի, Մասաչուսեթս, Հայկական մշակութային հիմնարկը (ACF-Ռոբերտ Միրաք, Արա Ղազարյան), Հայագիտության և հետազոտությունների ազգային ընկերակցությունը (NAASR-Մանուկ Յանգ, Մարկ Մամիկոնյան), Նյու Յորքի Հայաստանյաց եկեղեցու թեմի Ջոիրաբի անվան տեղեկատվական կենտրոնը (Գրիգոր Մաքսուդյան, Արամ Արքուն), Նյու Յորքի Սուրբ Ներսես Ճեմարանը (Դանիել Ֆինդիկյան, Աբրահամ Տերյան, Ռոբերտա Էրվին) և Ժամանակակից հետազոտության ու վավերագրերի Ջորյան հիմնարկը, որն այժմ գտնվում է Տորոնտոյում, Կանադա (Ջորջ Շիրինյան, Գուրգեն Սարգսյան): Իսկ ավելի վաղ, Տրոյում (Նյու Յորք) Ռենսելերի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի նշանավոր գիտնական Վազգեն Լ. Բարսեղյանը կազմակերպել և ղեկավարում էր հայկական ճարտարապետական հուշարձանների մեծաթիվ լուսանկարների միկրոֆիշ արխիվային հավաքածուի պատրաստումը (ավելի քան 40.000 պատկեր): ԱՄՆ Կոնգրեսի գրադարանի հայ և վրաց գրականության մատենագիր Լևոն Ավդոյանը հիմնական աղբյուր դարձավ այն բոլորի համար, ովքեր տեղեկություն և նյութեր են փնտրում Հայաստանի և հարակից երկրների վերաբերյալ: Կոնեկտիկուտում Ուեսլեյան համալսարանում Խաչիկ Թոլոյանը խմբագրում է Diaspora սփյուռքագիտության ամսագիրը:

Հարավային Ամերիկայում հայագիտությունը համալսարանական մակարդակով դասավանդվում է Սաո Պաուլոյում (Բրազիլիա) և Բուենոս Այրեսում (Արգենտինա): Եսայի Օ. Քրուզյանն առաջինն էր, որ հայերենի դասընթացներ կազմակերպեց Սաո Պաուլոյի համալսարանում 1962-ին, որից հետո Սոսի Ամիրայանը հայոց լեզվի և գրականության դասընթացներ անցկացրեց՝ որպես Արևելյան լեզուների բաժնի բաղկացուցիչ մաս: Ծրագիրն ունի լեզվի լաբորատորիա և օժանդակ դասախոսներ:

Արգենտինայում Վարդան Մատթեվոյանը և Էդուարդո Կարսակյանը 1992-ից ի վեր հայոց պատմության, կրոնի և մշակույթի դասընթացներ են կազմակերպում Մալվադորի համալսարանի Արևելագիտության դպրոցում, որը մասնավոր հաստատություն է: Ծրագրի հայոց լեզու, գրականություն, կրոն, արվեստ և ճարտարապետություն դասավանդող մասնագետների թվում են Հակոբ Գուլուշյանը, Գուստավո Էնգուլյանը, Սերխիո Կնյազյանը և Սոնա Սեֆերյանը: Բուենոս Այրեսի համալսարանում Խուան-Կարլոս Թուֆեկյանը հայ ճարտարապետության դասընթացներ ներմուծեց 1987-ին, բայց 1997-ին նրա թոշակի անցնելուց հետո, այս պաշտոնը մնաց թափուր: Նաև Ջոն Ֆ. Քենեդիի անվան համալսարանում գործում է հայագիտության ազատ ամբիոն (Ռոզա Մաշյան), և մեկ ուրիշ ամբիոն՝ Բուենոս Այրեսի համալսարանում (Նելիդա Բուլդուրջյան), որոնք պարբերաբար կազմակերպում են դասախոսություններ և այլ ծրագրեր հայոց պատմության, մշակույթի, ցեղասպանության և սփյուռքի ուսումնասիրությունների վերաբերյալ՝ առանց կանո-

նավոր կրթածրագրերի: Բուլղուրջյանը նաև Արգենտինայի Գիտական և տեխնիկական հետազոտությունների ազգային խորհրդի անդամ է:

Մտահոգություններ

ԱՄՆ-ում տարիների ընթացքում հայագիտության զանազան բնագավառների ավելի քան 25 թեկնածուներ ստացել են փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան, հիմնականում Լոս Անջելեսում Կալիֆորնիայի, ապա Կոլումբիայի համալսարաններում: Ավելի մեծ թիվ են կազմում հումանիտար գիտությունների մագիստրոսի կոչում ստացողները: Կան նաև այնպիսիք, որոնք ընտրել են այլ հիմնական բնագավառներ կամ համալսարաններ, որոնք, այնուամենայնիվ, սովորել են հայերեն կամ հայագիտությունը դարձրել երկրորդական բնագավառ: Երառելով իրենց հետազոտություններում: Հայագիտության փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան ստացողների զգալի մասն այժմ աշխատում է ուսուցման կամ հետազոտության այնպիսի ոլորտներում, որոնք ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն առնչություն ունեն հայագիտության բնագավառի հետ: Նրանք նպաստել են նաև արևմտյան լեզուներով տպագրվող, հատկապես անգլերեն հրատարակությունների տարածմանը, որոնք կապ ունեն բոլոր հայագիտական առարկաների և շրջանների հետ:

Հայագիտությամբ զբաղվող անհատների թվի աճը և որոշակի աստիճանի հաղորդակցման ու համակարգման անհրաժեշտությունը 1973-74թթ. ինժ դրոշեցին նախաձեռնել Հայագիտության ընկերակցություն (Society for Armenian Studies, SAS), որի գոյության 40-ամյակը կնշվի 2004-ին: Այն ունի ավելի քան 200 անդամ, չնայած հայագիտության բնագավառում նրանցից քչերն են զբաղեցնում ակադեմիական պաշտոններ կամ իրենց մանկավարժական ու հետազոտական աշխատանքի հիմնական մասը նվիրում հայագիտական առարկաներին: Մեծամասնությունը դասավանդում է հարակից առարկաներ: Կան նաև ուսանող և անկախ հետազոտողներ:

Հայագիտության ընկերակցության տեղեկագիրը (SAS Newsletter) ներկայացնում է անդամների գործունեության և հրատարակումների վերաբերյալ վերջին տեղեկությունները, իսկ ընկերակցության տարեգիրքը (Journal of the Society for Armenian Studies) տպագրում է տվյալ բնագավառին վերաբերող հոդվածներ և գրախոսություններ: Տարիների ընթացքում Հայագիտության ընկերակցությունը կազմակերպել է մի շարք թեմատիկ քննարկումներ և միտեր՝ Միջին Արևելքի ուսումնասիրությունների ընկերակցության (MESA) ամենամյա գիտաժողովներում, ինչպես նաև, ավելի հազվադեպ, Սլավոնագիտության ամերիկյան ընկերակցության (AAASS) ու Ամերիկյան պատմագիտական ընկերակցության համաժողովներում (AHA):

Չնայած վերջին ժամանակներս հայագիտության ձեռք բերած ակնառու հնչեղությանը՝ դեռևս առկա է ուրիշ բնագավառների հետ փոխգործունեության խնդիրը: Հաճախ տպավորություն է ստեղծվում, թե մենք զրուցում ենք ինքներս մեզ հետ, քանզի Միջին Արևելքի ուսումնասիրողների և նույնիսկ սլավոնագետների համար հայագիտությունը մնում է ուսումնասիրության երկրորդական տեղում: Անհրաժեշտ է մեծ ջանքեր գործադրել՝ հայագիտությունը տարածաշրջանային ավելի բազմազան ասպարեզներում ներառելու համար, օրինակ՝ մասնակցելու պատկերագիտության (iconography) և հնագրագիտության, կրոնի և աստվածաբանության, ֆեմինիզմի, պատերազմի և ցեղասպանության, գրական թեմաների վերաբերյալ միջոցառումներին ու հրատարակություններին, որոնք դուրս են հատուկ էթնիկական և կրոնական սահմաններից: Այս կապակցությամբ, իբրև օրինակ, երբ մենք Միջին Արևելքի ուսումնասիրությունների ընկերակցության համագումարում Լեռնա-

յին Ղարաբաղի հարցի շուրջ խմբային քննարկումներ կազմակերպեցինք հայ ու ադրբեջանցի դիվանագետների և գիտնականների մասնակցությամբ, շատ ավելի մեծ լսարան էր հավաքվել, քան սովորաբար լինում էր զուտ Հայագիտության ընկերակցության անդամների ներկայության դեպքում: Հիմնական խնդիրը նշյալ առարկաների և բնագավառների շարքին հայագիտության ամբողջական սերտաճումն է, ինչը և միաժամանակ նոր նվաճումների հնարավորություն կընձեռնի:

Հայագիտության ասպարեզում նկատվող զգալի առաջընթացին զուգահեռ՝ գոյություն ունեն նաև բավականին լուրջ խնդիրներ: Ավելի քիչ թվով ուսանողներ են կամենում ժամանակ և գումար ծախսել՝ գիտական բարձր աստիճաններ ձեռք բերելու համար՝ հատկապես աշխատանքի տեղավորման սահմանափակ հնարավորությունների պայմաններում: Դոկտորական աստիճանի համար պահանջվող բոլոր պայմանները բավարարելուց հետո, որի համար անհրաժեշտ է 5-10 տարի, աստիճան ստացողները կարող են անտեսվել Միջին Արևելքի կամ ռուս/արևելաեվրոպագիտության ուսումնասիրություններով զբաղվողների մրցույթներից հոգուտ նրանց, ովքեր որպես մասնագիտական առարկա ընտրել են արաբական, պարսկական, թուրքական կամ ռուսական հետազոտությունները: Իսկ հայագիտության ներմասնագիտական բնագավառում նրանց անհրաժեշտ է մեծ համբերություն սպասելու աշխատատեղ բացվելուն:

Արևմուտքում մշակված ցանկալի մոդելը հետազոտական և ուսումնական միավորն է, որը հայտնի է «Կենտրոն» անվամբ: Նման կենտրոնը կարող է միավորել տարբեր բաժիններում և ֆակուլտետներում առկա հետազոտական և ուսումնական պաշտոնները՝ կազմելով հայագիտության համապարփակ ծրագիր: Կենտրոնակ լինելու համար կենտրոնին պետք է առնվազն 4-5 հիմնական մասնագիտական բնագավառ, որոնք բացի գլխավոր՝ հայոց լեզու, գրականություն և պատմություն առարկաներից, կներառեն նաև գեղարվեստ և արվեստի պատմություն, երաժշտություն և էթնո-երաժշտագիտություն, հարակից հասարակական գիտություններ, ինչպես օրինակ՝ ընկերաբանություն և մարդաբանություն: Հայագիտության կենտրոնը հնարավորություն կընձեռնի իրականացնել բակալավրի կոչում շնորհող մասնագիտական ծրագիր և մագիստրոսի կոչում շնորհող համապարփակ հայագիտական ծրագիր:

Բացի այս ամենից՝ վաղուց զգացվում է անկախ հետազոտական կենտրոնների կարիքը, որոնք որևէ համալսարանի կամ հաստատության ենթակա չեն: Այդպիսի կենտրոնները կարող են ստանձնել պատվիրված աշխատանքներ և կազմել աղբյուրներ, տվյալներ և հրապարակումներ հայ համայնքի և միգրացիոն կառավարության համար կարևոր նշանակություն ունեցող խնդիրների վերաբերյալ: Միաժամանակ այս կենտրոնները հայագիտության մասնագետներին կարող են ապահովել աշխատանքով, որն իր հերթին կավելացնի այս բնագավառում գիտական աստիճանի համար դիմողների թիվը: Օրինակ՝ Երևանում Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոնը (ACNIS), որը տարիներ շարունակ թողարկում է օգտակար հրատարակությունների արժեքավոր ժողովածուներ՝ բազմաթիվ մասնագետների մասնակցությամբ և հիմնականում Սփյուռքի ֆինանսավորմամբ: Այնուամենայնիվ, գիտական բարձր մակարդակի ապահովման և հայագիտության ասպարեզում գործող անձանց թվի մեծացման այս բավականին պարզ և ուղիղ ճանապարհը դեռ չի ընդունվել: Նման կենտրոնների իրական արժեքը դեռ չի գիտակցվել այն անձանց, կազմակերպությունների կամ իշխանությունների կողմից, որոնք կարող են ֆինանսավորել դրանք: Փաստորեն,

նույնիսկ նահանջ է նկատվում, քանի որ Նյու Յորքի Ձոհրաքի անվան հետազոտական տեղեկատվական կենտրոնը կրճատել է իր գործունեության շրջանակները, իսկ Վաշինգտոնի Հայկական ազգային ինստիտուտից (ANI) պահանջվել է իր նախնական առաքելությունը գիտական ուղղվածությունից և Հայոց ցեղասպանության փաստի վերահաստատումից վերափոխել քանգարանային գործունեության:

Հնարավորություններ

Մինչ այժմ ես քիչ խոսեցի Հայաստանի և արտերկրի գիտնականների փոխհարաբերությունների մասին: Հայագիտական համաշխարհային այսօրինակ համաժողովների անցկացումը, ինչպես նաև հանդիպումների կազմակերպումը Հայաստանում և արտերկրում մի քանի տարին մեկ, անշուշտ, նպաստավոր կլինեն: Արդեն ժամանակն է մտածել Հայագիտության միջազգային ընկերակցության ստեղծման մասին, որը հավանորեն կունենա ընդհանուր մարմին՝ հասարակական գիտությունների, լեզվի և լեզվաբանության, դրամատուրգիայի և գրականության, կրոնի և աստվածաբանության, գեղարվեստի և արվեստի պատմության, ինչպես նաև պատմության ենթաբաժիններով: Կառուցվածքի, գործունեության և ֆինանսավորման խնդիրները պետք է արծարծվեն եթե ոչ այստեղ, ապա գոնե գիտության հիմնական ճյուղերի և աշխարհագրական շրջանների ներկայացուցիչների հետ հատուկ հանդիպման ժամանակ: Կարելի է նաև ստեղծել հայագիտական միջազգային ամսագիր, նմանօրինակ ներկայացուցչական խմբագրական խորհրդով և համապատասխան աշխատակազմով՝ ամսագրի պատրաստման, հրատարակման, առաքման, ինչպես նաև տվյալների գրանցման ու հաշիվների պահպանման համար:

Վերջին տարիների տեխնոլոգիական հեղափոխությունը անթիվ նորարարությունների հեռանկարներ է բացել: Մենք հնարավորություն ունենք հաղորդակցվել գրեթե ակնթարթորեն: Մատչելի պարզ սարքավորումների և տեխնոլոգիայի միջոցով մենք կարող ենք փոխանակել մեր գիտելիքները և ռեսուրսները ողջ աշխարհի բազմաթիվ անհատների հետ: Հրավերի դեպքում մենք կարող ենք ազատ մուտք ունենալ միմյանց տներն ու գրասենյակները: Մեկուսի գործող գիտնականները և ուսանողները համաշխարհային ցանցի օգնությամբ այժմ կարող են ընդհանուրի մաս կազմել: Հեռախոսի մալուխի և առավել մատչելի դարձող սարքավորումների միջոցով մենք նույնիսկ կարող ենք դասավանդել ամբողջական դասընթացներ և ելույթ ունենալ օվկիանոսներից այն կողմ գտնվող բազմաթիվ ունկնդիրների առջև: Մի քանի տարի առաջ, մամուլում մեծ արձագանք ստացավ իմ Կալիֆորնիայի համալսարանում անցկացրած առաջին հեռակա դասընթացը, երբ բացի Լոս Անջելեսում Կալիֆորնիայի համալսարանի լսարանում ներկա իմ ուսանողներից, ինտերակտիվ համակարգի միջոցով ուղիղ եթերում խոսքս ուղղում էի նաև համալսարանի՝ Բերկլիի և Սանտա Բարբարայի մասնաճյուղերի լսարաններում հավաքվածներին: Նոր և առավել կատարելագործված հաղորդամիջոցների զարգացմամբ՝ այդ նորարարությունն արդեն սովորական է դարձել, եթե ոչ՝ հնացած:

Տեխնոլոգիան այժմ կարող է պատասխանել երևակայության գրեթե բոլոր թռիչքներին: Արժանի տեղ է գրավում ինտերնետում հրապարակվելը: Ինչ վերաբերում է հայոց լեզվին, ապա անհրաժեշտ է լուրջ ուշադրություն հրավիրել տառաչափի, գրադարձության, ձևաչափի և այլ խնդիրներին, որպեսզի լրատվության փոխանակման համընդհանուր ծրագիրն ի կատար ածվի: Մեքենաները պետք է ծրագրավորվեն հայերեն տառերը կարդալու, իսկ համակարգչային ծրագրերը պետք է ստեղծվեն հայերեն խոսելու և հայերեն ու հայերենից թարգմանելու կարողությամբ: Տեղեկատվությունը կարող է հեշտորեն թվայնացվել, իսկ տվյալների ինտե-

րակտիվ բազայի ստեղծումը կարող է վերածվել գիտնականների համատեղ գործունեության՝ անկախ աշխարհագրական վայրից: Այս ասպարեզում արդեն իրականացվել են կարևոր աշխատանքներ՝ օրինակ, Յոս Վայտենբուրգն իր դասական հայերեն տեքստերի ինտերնետային էջերում, ինչպես նաև Երևանում՝ Հայաստանի ամերիկյան համալսարանում մեքենայացված մեթոդի կիրառմամբ հայերեն մանրանկարչության ձեռագրերում: Իսկ Մերուժան Կարապետյանի ղեկավարած խումբը ստեղծել է հայ դասական մատենագրության թեմայական գրադարան (www.digilib.am) արդեն ինտերնետում են V-VIII դարերի հայ գրականության 500 լավագույն գործերը: Այս նվաճման գիտական կիրառությունները բազմաթիվ են, իսկ համագործակցության և մասնակցության հնարավորությունները՝ կարծես անսպառ: Այնուամենայնիվ, նույնիսկ այս հեռանկարով հանդերձ, մենք ետ ենք մնում բազում ասպարեզներում: Ժամանակակից արևելահայերենի և արևմտահայերենի ուսուցմանն ու ուսուցանմանը օժանդակելուն չեն բավարարում արդյունավետ տեսալսողական միջոցներն ու անհրաժեշտ լաբորատոր նյութերը: Պատկերացրեք հայկական գեղարվեստում, արվեստի պատմության, ճարտարապետության և հարակից այլ բնագավառներում ուսանողների և գիտնականների վրա ինչ հզոր ազդեցություն կարող է ունենալ «վիրտուալ իրականությունը»:

Ի վերջո, հայագիտության բնագավառի գիտնականների համար, անկախ այն բանից՝ նրանց կրթությունը հայկական է, թե ոչ և արդյոք նրանք հետաքրքրվում են Հայաստանի ներկայիս քաղաքական խնդիրներով, թե ոչ, շատ կարևոր է հայկական պատմամշակութային փորձը համաշխարհային պատմության ու մարդկային հավաքական հիշողության մաս դարձնելը: Բազմաթիվ դասագրքերում և այլ կարևոր հրատարակություններում Հայաստանի մասին տեղեկությունների բացակայությունն արտացոլում է հայ ժողովրդի ապրած պատմական դժվարությունները: Այնուամենայնիվ, հայագիտությամբ զբաղվող բոլոր գիտնականները անառարկելիորեն միակարծիք են, որ առկա են հայ մշակույթի կամ քաղաքակրթության այնպիսի նշանակալի դրսևորումներ, որոնք Մովսես Խորենացու խոսքերով, արժանի են հիշատակման: Չափազանցություն չի լինի հայտարարելը, թե Հայաստանն ու հայերը կարևոր դեր են ունեցել հնագույն և միջնադարյան մշակույթում, նախաքրիստոնեական և քրիստոնեական կրոնում, արվեստի և ճարտարապետության մեջ, միջազգային առևտրում, սփյուռքահայ համայնքների հիմնադրման և ամրապնդման մեջ և իբրև խիստ անբարենպաստ պայմաններում գոյատևած խմբային մոդել ծառայելու գործում:

Մենք պետք է Հայաստանի և հայերի մասին տեղեկությունների պակասության վերաբերյալ սոսկ բողոքներին «արծագանքող» փուլից անցնենք «գործառնամետ» մակարդակի՝ ինչպես գիտնականների, այնպես էլ համայն հասարակության մտապատկերում հնագույնից մինչև նորագույն ժամանակներ հայկական փորձը գիտակցելու և գնահատանքի արժանացնելու նպատակով: Մարտահրավերն էլ հենց նշալը համաշխարհային համատեքստ բերելն է, ինչը հաջողվել է անել Միջագետքի, պարսկական, հունահելլենական, արաբական և այլ երկրների դեպքերում: Եթե այս ջանքը հաջողությամբ պսակվի, մեծապես կշահեն թե՛ հայ ժողովրդի սերունդները և թե՛ մարդկությունն ընդհանրապես: Այս մարտահրավերին դիմակայելու հեռանկարներն ընդլայնվեցին Հայաստանի վերանկախացմամբ և աշխարհաքաղաքական շոշափելի իրականության՝ Հայաստանի Հանրապետության ի հայտ գալով: Գլուխ և տարածաշրջանային անվտանգության մտահոգությանը զուգընթաց՝ հայերի բազմազան մասնակցությունը Օլիմպիական խաղերից մինչև միջազգային համաժողովներ-

րին և գիտաժողովներին, երաժշտական, պարային և արվեստի փառատոներին, նպաստում են այս գործընթացին: Իր հերթին՝ տեղեկացվածության աճը հայազետ գիտնականներին օգնում է թափանցել ավելի լայն շրջանակներ և օգտվել հայկական փորձը մարդկային հիշողության բաղկացուցիչ մաս դարձնելու հնարավորությունից:

Որպես գիտնականների համայնք՝ մենք չպետք է բավարարվենք ներկայիս իրավիճակով կամ անձնական և հավաքական դափնիներով: Մենք պետք է փնտրենք դասավանդման և հետազոտման նոր և արդյունավետ ուղղություններ՝ մի կողմ դնելով վնասակար կարծրապատկերները: Հավատացած ենք, որ տեղեկատվության և գաղափարների փոխանակումը ցույց կտա, որ հիմնական հարցերի շուրջ արդեն գոյություն ունի բարձր աստիճանի համաձայնություն, իսկ անարգել հետազոտությունը և ազատ ներկայացնելը պետք է լինի հայազիտության հիմնական հենարանը՝ համայն աշխարհում: